

«Пантеон» славетних захисників Речі Посполитої
(за матеріалами польських турчиків XVI – XVII ст.)

Кожен час потребує власних героїв. Добре, якщо такі знаходяться, якщо ж ні, то їх створюють. XVI ст. змінило геополітичну карту європейського континенту: Реформація та селянські війни в Німеччині знищили єдність західнохристиянського світу, тим самим послабивши його; 1569 р. виникла нова європейська держава Річ Посполита, яка відразу почала претендувати на провідні ролі у Центрально-Східноєвропейському регіоні; з новою силою розгорівся конфлікт двох світів: *Pax Osmanica* та *Pax Christiana*. Як відповідь на це протистояння у Європі виник і розвинувся популярний літературний жанр турчиків (від лат. *Turcica*) – антитурецьких творів. Навіть сьогодні досить важко сказати скільки було написано таких текстів. Карл Гьолнер нарахував майже 2,5 тисячі німецьких турчиків за період 1500-1599 рр. [6]. Але, очевидно, що їх було значно більше. В антитурецькій агітації брали участь найвідоміші письменники та мислителі того часу: Мартин Лютер, Еразм Роттердамський, Торквато Тассо, Мігель Сервантес та інші.

Польське королівство, а з 1569 р. Річ Посполита активно включилась в це протистояння. Тому не диво, що турчики набули значного поширення Польсько-Литовській державі. Турчики виконували кілька функцій, головними з яких була інформативна та пропагандистська. Інформативна функція зводилась до повідомлення шляхти (політичного народу) про актуальний стан християнсько-турецького, або ж польсько-турецького протистояння, перемоги чи поразки сторін. Але для нас цікавішою є пропагандистська функція. У межах цієї функції можна виділити кілька напрямів: прославлення поляків/народу/держави у їх героїчній боротьбі з потужним ворогом, заклики до інших народів/монархів об'єднатись для спільної боротьби із султаном, глорифікація окремих учасників/родин, які беруть польсько-турецької боротьбі.

Таким чином, предметом розвідки є зображення/відображення в політичній літературі Речі Посполитої середини XVI – середини XVII ст. участі представників впливових родів держави в боротьбі проти турків і татар.

Джерельною базою розвідки є корпус польської політичної оказіональної літератури середини XVI – середини XVII ст. У літературознавчому відношенні турчики є досить різномірною групою. До неї входять ляменти, скарги, побудки, плачі-трени, бойові пісні (зазвичай, це були тексти досить скромних розмірів), так і «поважні» політичні трактати. Зважаючи на специфіку панегіриків, вони не увійшли до джерельної бази.

Поява у польському інтелектуальному середовищі турчиків була закономірним явищем і відповідала загальноєвропейським тенденціям. У Речі Посполитій політичній

літературі надавали великого значення. Адже вона була не лише способом інформування шляхти, а й способом прорекламувати себе і свої діяння. В умовах, коли шляхта зі звичайних воїнів перетворилась на одного з носіїв політичної влади, така реклама була просто необхідною. Саме тому антитурецьку літературу почали широко використовувати для політичної агітації. Іншим фактором, який спричинив популярність турчиків, була публічність політичного життя в Польсько-Литовській державі. Вона виникала з того, що на відміну від європейських держав, де всю повноту влади обіймав монарх, у Речі Посполитій влада була розподілена між трьома станами: королем, сенатом та шляхтою. Таким чином, шляхта брала активну участь в управлінні державою, а політична література стала тією трибуною, з якої вона закликала, агітувала, полемізувала з політичними опонентами.

Турчики були дуже зручним інструментом для такої агітації та, говорячи сучасною мовою, самореклами. Участь у війнах, які провадила Річ Посполита та захист своєї держави від зовнішнього ворога, були почесними обов'язками шляхти як «людей зброї» (*bellatores*). Тим більше, що боротьба проти турків завжди мала присмак хрестового походу, що лише додавало честі її учасникам.

Аналізуючи антитурецькі тексти середини XVI – середини XVII ст., ми звернули увагу на те, що в них досить часто писали про одних й тих же історичних осіб, які подавались авторами як герої боротьби з турецьким та татарським ворогом. Загалом, уславлення учасників цієї боротьби було одним з поширених мотивів антитурецької літератури.

Перш за все, на ролі героїв боротьби проти турків автори виводили польських королів. У турчиках часто згадувалось ім'я Владислава Варненчика (польського короля Владислава III та угорського Ласло I). Контекст міг варіюватися: від героїзації до докорів за поспішне рішення, що призвело до розгрому турками польсько-угорського війська під Варною 1444 р. [12].

Текстом, який був написаний дещо раніше, але в середині XVI ст. набув значного поширення і популярності в Речі Посполитій є «Хроніка про турецькі справи Костянтина, сина Михайла Костянтиновича з Островіци, який був забраний турками з-поміж яничар» більш відомий за назвою, яку йому дав перший видавець – «Записки яничара». У ньому автор продовжив традицію глорифікації польських монархів як лідерів загальноєвропейського протистояння з турками. На думку Костянтина з Островіци, лише Ян I Ольбрахт міг очолити війну проти мусульман. Щоправда, за спостереженнями дослідника «Записок яничара» А. Рогова, перевагу Яна Ольбрахта автор не підтверджує жодними конкретними даними. А буковинський похід польського короля 1497 р., який

Костянтин зобразив, як подію виняткового значення і помсту за християнську кров, був єдиною антитурецькою акцією Ольбрахта, яка мала на меті посилити вплив Польщі у Молдавії, а не воювати з Константинополем [1, 19].

Не можна стверджувати, що образ польського короля як загального європейського лідера походить з турчиків, адже він був органічною складовою польського культурного феномену – сарматизму, але за допомогою літератури цей образ посилювався і набував популярності. При чому, не лише на території Польського королівства. Свідченням цього є поширення «Записок яничара», які проаналізував А. Рогов і дійшов висновку, що вони відразу почали сприйматись сучасниками, як «програма-меморандум боротьби з турецькою небезпекою» [1, 33].

Глорифікація польських королів тривала й надалі. Відомий поет Бартош Папроцький, який досить критично ставився до Стефана Баторія, за що, й був змушений залишити Річ Посполиту, втікаючи від цензури та монаршого гніву, прославляв попередніх королів. Як особливу заслугу монархів, Папроцький називав боротьбу з «поганами». На думку поета, у цій боротьбі особливих успіхів досягли Ягайло та Жигмунд Старий [8, 14].

З приходом на польський престол Жигмунда III (ревного католика та прихильника війни з турками) поети отримали гарного кандидата для ролі героя та європейського лідера антитурецької боротьби. Як свідчення військового таланту короля один з авторів наводив його «перемоги» над ворогами:

Вже Наливайко повністю знищений,
Вже Михайло з Валахії вигнаний,
Ледве встиг Карл за море від бою,
Шукав спокою [4, AV].

Прикладів таких текстів і прославлянь можна віднайти багато. Монархам присвячували турчики, називаючи вінценосних осіб героями боротьби проти турків, закликаючи організувати нову Священну Лігу. При цьому часто не було різниці між королями-католиками і православними царями та навіть мусульнянським персидським шахом [11].

Але найбільше «героїв» і найдовший «пантеон» був створений поетами і письменниками з представників знатних родин Речі Посполитої. Для ілюстрації цієї тези використаємо кілька оказіональних текстів відомих і не дуже авторів. Бартош Папроцький у брошурі часів другого безкоролів'я склав список таких родів. До нього потрапили Каменецькі, Лянцкоронські, Острозькі, Вишневецькі, Сенявські, Шидловецькі, Претвичі, Струсі та «інші славні мужі» [8, 16].

Чи не найчастіше до такого «пантеону» потрапляли представники роду Острозьких. Це було пов'язано з особливою роллю, яку відігравала ця родина «некоронованих королів» в житті прикордонних українських земель. Так, інший плодовитий, але не оригінальний, поет початку XVII ст. Важинець Хлебовський (саме цією характеристикою він для нас і цікавий, адже повторює загальнозрозумілі для свого часу речі) назвав Острозьких, і особливо Януша, «страхом поган і надією християн» [5, 33]. «Збараські, Заславські, Корибути, Любомирський, Балабан, Стадницький» та багато інших постають в описах Хлебовського справжніми героями. Автор кілька разів повторює, що:

Вічної слави гідний, хто здоров'я своє

За вітчизну віддав у кривавому бою [5, 36].

Називає справжнім лицарем лише того, хто помер:

Не на приватних війнах, не вдома в ліжку.

Віддав життя за вітчизну,

За що на небі отримав небесні покої [5, 31].

До мотиву «пантеону» героїв татарських і турецьких воєн звертався і Мартин Пашковський. Загалом, необхідність оборони України від нападів південних сусідів була однією з провідних ідей, що червоною ниткою проходила через всю його творчість [2, 18]. Так, поет у двох віршах від імені рідної землі (в першому варіанті це – Україна, в другому – Поділля) просить своїх синів (місцеву шляхту) «оказати їй синівську любов» і захистити від татарських нападів. Адже в минулому «славні шляхетські ватажки» Струсі, Претвичі, Дмитро Вишневецький, Збараські, Острозькі гнали татар аж до Очакова [9, A2]. В обох віршах Пашковський закликає «синів» бути самаритянами і залікувати криваві рани батьківщини.

Як і у багатьох авторів, у творах Пашковського знаходимо описи татарських і турецьких погромів, яких зазнала Україна. Так, в «Герзаній Україні...» автор описує татарський напад на дністровські та білоцерківські землі:

Будуть їх (*татар – В.П.*) пам'ятати села наддністровські та білоцерківські...

Татар прийшло 40 тисяч, люди почали ховатись,

Але багато з них взято у полон

І разом з худобою погнано за Дунай...

Біля Брацлава міста та села знищені.

Львів, Покуття, Поділля кричать про допомогу [10, BV].

Автор закликає шляхту надихатися славою «...хоробрих Потоцьких, Течинських, Острозьких, Ружинських, Чорторійських, Збараських, Вишневецьких, Заславських,

Гербуртів, Струсів та Претвичача», об'єднуватись у боротьбі проти ворога. Цікава, але автор перераховуючи шляхтичів, називає Дмитра Вишневецького «милий козак» (*kozak miły*). Поет малює загальний план об'єднаного війська коронного гетьмана, українських магнатів та шляхти. Майбутні перемоги такого війська і відновлення минулої сили Польщі не викликають у нього сумнівів. Таке військо буде перемагати, як колись перемагали «славні предки, які, дізнавшись, що татари йдуть, самі брали їх у полон». До такого війська, на думку Пашковського, обов'язково приєднаються «славні язичники Агамемнон, Гектор і Троян..., а Вулкан... вже наготував куль для бою» [10, B4V].

Інший поет, Станіслав Ольковський, зображує наслідки татарських нападів на українські землі:

Волинь, Поділля, руська і покутська сторони, земля перемишльська,

Підгірці і Белз спустошені. Замки, міста і фільварки знищені.

Не побачиш ніде в околицях цілого села,

А далі при кордоні все порожньо.

Все знищили своєю шаблею погани, такої шкоди вони нам завдали [7, A4, без пагінації].

Так в описі автора виглядає Україна після татарського нападу. Але письменник переконаний у легкій перемозі польської зброї над «поганами» (*Mogli w rychle zatykać bluźniercom pańszeki*), якщо шляхта збереться у військо. Як доказ переваги польського війська над татарським, поет використовує попередні перемоги відомих польських військових ватажків:

Сучасні приклади, що нам залишили Збаразькі і Струсі,

Княжата Вишневецькі з Лянцкоронськими,

Семашки, є свідками і Роженські [7, A3V].

Тож бачимо, що і у Ольковського «пантеон» переможців татар залишається класичним для першої половини XVII ст. Але він вводить до нього нового персонажа – коронного регіментаря українських військ Стефана Хмелецького (*Stefan Chmieliecki*).

Потрібно пригадати тут і справи Хмелецького

У справах війни чоловіка дуже поважного,

Який для слави працював.

Як вдячний син Корони, здоров'я не жалів [7, A3V].

Таку характеристику отримує урядник від поета. Згадка про регіментаря свідчить про те, що Ольковський стежив за ситуацією на польсько-татарському кордоні, адже Стефан Хмелецький був одним із героїв «прикордонної війни» 1620-х рр [3].

Отож можемо стверджувати, що турчики слугували не лише для антитурецької агітації, а й для прославлення учасників боротьби проти османів та татар. В першу чергу поети прославляли польських королів, особливо з династії Ягелонів. Літераторами був створений «пантеон» героїв польсько-турецьких воєн. До нього входили представники найвідоміших магнатських родин. У цьому контексті конфесійна належність тих чи інших представників родин відступала на другий план. Так, в одному списку могли опинитись католики Потоцькі, православні, принаймні, до кінця XVI ст., Острозькі та протестанти Радзівіли. Це ж у повній мірі стосується і іноземних монархів, яких закликали об'єднатись у антитурецьку лігу. До неї запрошували королів: католицьких французького та іспанського, протестантського шведського, православного московського царя і навіть перського шаха. Тож маємо цікавий приклад того, як конфесійний чинник в часи конфесіоналізації суспільного життя та Контрреформації поступався геополітичним інтересам, в тому вигляді як їх розуміли автори оказіональних творів та турчиків.

Джерела та література

1. Записки яничара, написаны Константином Михайловичем из Островицы / введение, перевод и комментарии А.И. Рогова. – М. : Наука, 1978. – 136 с.
2. Пилипенко В. Мартин Пашковський – забутий український поет і письменник з початку XVII ст. // Сіверянський літопис. – 2008. - № 5. – с. 11-18.
3. Baranowski B. Polska a Tatarszczyzna w latach 1624-1629. – Łódź, 1948. – 139 s.
4. Chabielski M. Pobudka Narodów Chrześcijańskich, na podniesienie wojny przeciwko nieprzyjacielowi Krzyża świętego [] na po wtore przedrukowana []. – В. m. dr., 1675. - s. AV.
5. Chlebowski W. Krwawy Mars narodu Ottomańskiego z Królami i Cesarzami chrześcijańskimi []. – Kraków, 1620. - s. 33.
6. Göllner von C. Turcica: die europäischen Türkendrucke des XVI. Jahrhunderts. Bd. 1, MDI-MDL / C. von Göllner. – Bucuresti : Editura Academiei R.P.R.; Berlin: Akademie-Verlag, 1961. – 458 s.
7. Olkowski St. Trąba wojenna na pobudkę do sławy mężnym bohatyrom sauromatskim. Ku chetnieńsey obronie Oyczyzny przeciwko nieprzyjacielowi koronnemu. – В. m. dr., 1630. – s. A4, без пагінації.
8. Paprocki B. Upominek albo przestroga Zacnemu Narodowi Polskiemu // Bartosza Paprockiego Dwie broszury polityczne z lat 1587 i 1588. – Kraków, 1900. - s. 16.
9. Paszkowski M. Podole utrapione [] Xiążąt i Panów pogranicznych o społeczny ratunek prosi. – В. m. dr., 1618.
10. Paszkowski. Ukraina od tatar utrapiona, Xiążąt i Panów pogranicznych o ratunek z żalonym lamentem prosi. – Kraków, 1608, - s. BV
11. Piątkowski Walerian. Otuha na pogany wszystkim potentatom Chrześcijańskiin.
12. Tazbir J. Węgry jako symbol i przestroga w literaturze staropolskiej / Janusz Tazbir. // Odrodzenie i Reformacja w Polsce. – 1991. - №36. - s. 147-161.

Автор: Пилипенко Володимир Миколайович

Адреса: Чернігів, вул. Горького 17А, кв. 20, 14000

тел. 097 4673413

Ел.пошта: pylvova@gmail.com

Місце роботи: Чернігівський національний педагогічний університет імені Т.Г.Шевченка.
Посада, науковий ступінь: старший викладач, кандидат історичних наук